

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی و تربیت بدنی

بررسی تطبیقی عنایت و کیفیت وقوع شرّ در قضای الهی از دیدگاه ابن سینا، ابن عربی و ملاصدرا

نگارش:

مظاهر جوادی نیا

استاد راهنما: دکتر عین‌اله خادمی

استاد مشاور: دکتر زهرا کاشانیها

پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فلسفه و حکمت اسلامی

۱۳۹۰/۶

تقديم:

سپاسگزاری

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
چکیده.....	۱
فصل اوّل: طرح مسئله	
۱-۱. مقدمه.....	۳
۲-۱. بیان مسئله تحقیق.....	۴
۳-۱. اهداف تحقیق.....	۵
۴-۱. ضرورت و اهمیت تحقیق.....	۶
۵-۱. روش تحقیق.....	۷
۶-۱. کاربرد نتایج تحقیق.....	۷
۷-۱. معنای لغوی و اصطلاحی واژه‌ها.....	۷
۱-۷-۱. معنای لغوی شرّ.....	۷
۲-۷-۱. معنای اصطلاحی شرّ از دیدگاه ابن‌سینا، ابن‌عربی و ملاصدرا.....	۸
۳-۷-۱. معنای لغوی عنایت.....	۸
۴-۷-۱. تعریف و معنای اصطلاحی عنایت از دیدگاه ابن‌سینا، ابن‌عربی و ملاصدرا.....	۸
۵-۷-۱. معنای لغوی بالذات.....	۸
۶-۷-۱. معنای اصطلاحی بالذات از دیدگاه ابن‌سینا، ابن‌عربی و ملاصدرا.....	۹
۷-۷-۱. معنای لغوی بالعرض.....	۹
۸-۷-۱. معنای اصطلاحی بالعرض از دیدگاه ابن‌سینا، ابن‌عربی و ملاصدرا.....	۹
۹-۷-۱. معنای لغوی قضا.....	۹
۱۰-۷-۱. معنای اصطلاحی قضا از دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا.....	۹
۱۱-۷-۱. معنای لغوی نظام احسن.....	۱۰
۱۲-۷-۱. معنا و تعریف اصطلاحی نظام احسن از دیدگاه ابن‌سینا، ابن‌عربی، ملاصدرا.....	۱۰
۸-۱. پیشینه تحقیق.....	۱۰
فصل دوّم: (آراء ابن‌سینا) عنایت و کیفیت وقوع شرّ در قضای الهی از منظر ابن‌سینا	
۱-۲. معنای شرّ از دیدگاه ابن‌سینا.....	۱۴

- ۲-۱-۲. معنای اصطلاحی شرّ ۱۵
- ۲-۱-۱. معنای لغوی شرّ ۱۴
- ۲-۲. اقسام شرّ از دیدگاه ابن سینا ۱۷
- ۲-۲-۱. شرّ بالذات ۱۸
- ۲-۲-۲. شرّ بالعرض ۱۹
- ۳-۲. تقسیمات شرّ از نظر مصادیق ۲۰
- ۳-۲-۱. مصادیق شرّ از دیدگاه شیخ‌الرئیس ۲۱
- ۳-۲-۲. شرّ اخلاقی از دیدگاه ابن سینا ۲۲
- ۳-۳-۲. شرور ادراکی از منظر ابن سینا ۲۳
- ۴-۲. دیدگاه‌های متفاوت درباره شرّ ۲۶
- ۴-۲-۱. دیدگاه توهم‌انگارانه شرّ ۲۶
- ۴-۲-۲. دیدگاه نیستی‌انگارانه شرّ از دیدگاه ابن سینا ۲۷
- ۴-۲-۳. دیدگاه تقسیم‌گرایانه شرّ ۲۸
- ۴-۲-۴. دیدگاه نسبی‌انگاری شرّ ۳۱
- ۴-۲-۴-۱. ملازمه شرور و خیرات و تقریر شبهه مطروحه درباره آن از دیدگاه ابن سینا ۳۳
- ۵-۲. خاستگاه و مبادی شرور ۳۴
- ۵-۲-۱. مبادی و ریشه‌های شرور از دیدگاه قرآن ۳۴
- ۵-۲-۲. خاستگاه و مبادی شرور از دیدگاه ابن سینا ۳۵
- ۵-۲-۳. در مجردات شرّ راه ندارد ۳۷
- ۶-۲. فواید و اغراض شرور در طبیعت ۳۷
- ۶-۲-۱. رویکرد قرآنی، اهداف و فواید شرور ۳۸
- ۶-۲-۲. رویکرد فلسفی ابن سینا در باب فواید و اغراض شرور در طبیعت ۳۹
- ۷-۲. ترابط عنایت و نظام احسن و معضل شرّ از منظر ابن سینا ۴۰
- ۷-۲-۱. تعریف اصطلاحی عنایت از دیدگاه ابن سینا ۴۱
- ۷-۲-۲. تبیین ویژگی‌ها و عناصر مندرج در عنایت ۴۴
- ۷-۲-۳. تفاوت قضا و عنایت ۴۶

- ۴۷-۲-۷. نظریه فاعلیت بالقصد ۴۷
- ۴۷-۲-۵. نقد دیدگاه ابن سینا از سوی متکلمان و پاسخ ابن سینا ۴۷
- ۴۹-۲-۶. نظام احسن و عنایت از منظر ابن سینا ۴۹
- ۵۲-۲-۷. براهین اثبات نظام احسن از دیدگاه فلاسفه ۵۲
- ۵۳-۲-۷-۱. برهان لمّی ۵۳
- ۵۳-۲-۷-۲. برهان لمّی ابن سینا برای اثبات نظام احسن ۵۳
- ۵۵-۲-۷-۳. رویکرد فلسفی ابن سینا در باب نظام احسن و ترابط آن با مسئله شرور ۵۵
- ۵۷-۲-۸. کیفیت دخول شرّ در قضای الهی ۵۷
- ۵۷-۲-۸-۱. رویکرد کلامی ۵۷
- ۵۸-۲-۸-۲. رویکرد فلسفی ابن سینا در باب کیفیت دخول شرّ در قضای الهی ۵۸
- ۶۳-۲-۸-۳. شبهات وارده بر مسئله دخول شرور در قضای الهی و پاسخ ابن سینا ۶۳

فصل سوّم: (آراء ابن عربی) عنایت و کیفیت وقوع شر در قضای الهی

- ۶۹-۳-۱. تعریف شر از دیدگاه ابن عربی ۶۹
- ۷۱-۳-۲. اقسام شر ۷۱
- ۷۲-۳-۳. رویکرد ابن عربی در باب ماهیت شرور ۷۲
- ۷۲-۳-۱-۳. عدمی بودن شرور ۷۲
- ۷۳-۳-۲-۳. نسبی بودن شرور ۷۳
- ۷۶-۳-۳-۳. تبیین مصادیق شرور از دیدگاه ابن عربی ۷۶
- ۷۶-۳-۳-۱. شرور طبیعی ۷۶
- ۷۶-۳-۳-۲. تبیین شرور ارادی از نظر ابن عربی ۷۶
- ۷۷-۳-۳-۳. تبیین شر اخلاقی در نگاه ابن عربی ۷۷
- ۷۹-۳-۴. خاستگاه و مبادی شرور از دیدگاه ابن عربی ۷۹
- ۸۲-۳-۵. فواید و اغراض شرور ۸۲
- ۸۴-۳-۶. ترابط عنایت و نظام احسن و شرور ۸۴
- ۸۴-۳-۶-۱. تعریف عنایت و علم حق تعالی از دیدگاه ابن عربی ۸۴
- ۸۵-۳-۶-۲. اعیان ثابتة ۸۵

۳-۶-۳	تصویر نظام احسن در عرفان	۸۸
۳-۶-۴	فاعلیت باقصد متکلمان و نقد ابن عربی	۸۹
۳-۶-۵	رویکرد عرفانی ابن عربی در اثبات نظام احسن	۹۰
۳-۶-۱	اسماء الهی و نظام احسن	۹۰
۳-۶-۲	اصل وحدت شخصی وجود	۹۳
۳-۶-۳	تجلی وجود	۹۴
۳-۶-۴	مراتب تجلی	۹۶
۳-۶-۵	چگونگی مجلی و آینه بودن ممکنات برای تجلی و ظهور الهی از دیدگاه ابن عربی	۹۷
۳-۷	تبیین چگونگی دخول شر در فضای الهی از منظر ابن عربی	۹۸
فصل چهارم: «آراء ملاصدرا» عنایت و کیفیت وقوع شرّ در فضای الهی از منظر ملاصدرا		
۴-۱	تعریف شرّ از دیدگاه ملاصدرا	۱۰۳
۴-۲	اقسام شرّ از دیدگاه ملاصدرا	۱۰۴
۴-۲-۱	شرّ بالذات	۱۰۴
۴-۲-۲	شرّ بالعرض	۱۰۴
۴-۳	رویکرد فلسفی ملاصدرا در باب ماهیت شرّ	۱۰۵
۴-۱-۳	عدمی بودن شرّ	۱۰۵
۴-۲-۳	نسبی بودن شرّ از دیدگاه ملاصدرا	۱۰۶
۴-۳-۳	مصادیق شرّ از منظر ملاصدرا	۱۰۶
۴-۳-۱	شرور اخلاقی	۱۰۷
۴-۳-۲	شرور ادراکی از دیدگاه ملاصدرا	۱۰۸
۴-۴	خاستگاه و مبادی شرور از دیدگاه ملاصدرا	۱۱۲
۴-۵	فوائد و اغراض شرور در طبیعت از منظر ملاصدرا	۱۱۸
۴-۶	ترابط عنایت و نظام احسن و معضل شرّ	۱۱۹
۴-۶-۱	معنای لغوی عنایت	۱۱۹
۴-۶-۲	تعریف عنایت از دیدگاه ملاصدرا	۱۲۰
۴-۶-۳	نظریه فاعلیت بالقصد متکلمان و نقد آن از دیدگاه ملاصدرا	۱۲۱

- ۴-۶-۴. عنایت و نظام احسن و شرور ۱۲۳
- ۴-۶-۵. تجلی و مراتب آن از دیدگاه ملاصدرا ۱۲۶
- ۴-۶-۶. چگونگی مجلی و آینه بودن ممکنات برای تجلی الهی ۱۲۷
- ۴-۶-۷. براهین اثبات نظام احسن از دیدگاه ملاصدرا ۱۲۸
- ۴-۶-۷-۱. برهان لمّی ۱۲۹
- ۴-۶-۷-۲. اثبات نظام احسن از راه برهان ائی از دیدگاه ملاصدرا ۱۳۴
- ۴-۶-۷-۳. جایگاه بهشت و دوزخ و شیطان و فرشته در نظام احسن ۱۳۹
- ۴-۷. رویکرد فلسفی ملاصدرا در باب چگونگی دخول شرّ در قضای الهی ۱۴۱
- ۴-۷-۱. شبهات وارده بر مسئله دخول شرّ در قضای الهی و پاسخ ملاصدرا ۱۴۳
- ۴-۷-۲. فیض و مسئله شرور از دیدگاه ملاصدرا ۱۴۷

فصل پنجم: بررسی تطبیقی آراء ابن سینا، ابن عربی، ملاصدرا، در باب عنایت و چگونگی وقوع شر در قضای الهی

- ۵-۱. تشابهات دیدگاه‌های ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا ۱۵۲
- ۵-۱-۱. وجه تشابه آراء ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا در باب تعریف و معنای شرّ ۱۵۲
- ۵-۱-۲. وجه تشابه دیدگاه ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا در باب اقسام شرّ ۱۵۳
- ۵-۱-۳. تشابهات دیدگاه‌های ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا در باب ماهیت شرّ ۱۵۳
- ۵-۱-۴. وجه تشابه آراء ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا در باب مصادیق شر ۱۵۴
- ۵-۱-۵. تشابهات آراء ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا در باب خاستگاه شرور ۱۵۴
- ۵-۱-۶. تشابه دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا در باب شرور ادراکی ۱۵۵
- ۵-۱-۷. وجه تشابه دیدگاه ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا درباره شرور اخلاقی ۱۵۶
- ۵-۱-۸. وجه تشابه آراء ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا در باب فواید و اغراض شرور ۱۵۶
- ۵-۱-۹. تشابه آراء ابن سینا و ملاصدرا در باب عنایت ۱۵۷
- ۵-۱-۱۰. تشابهات آراء ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا در باب فاعلیت بالقصد ۱۵۸
- ۵-۱-۱۱. یکی دیگر از مسائلی که ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا، در تبیین آن دیدگاه مشترکی دارند، مسئله نظام احسن و راه‌های اثبات آن می‌باشد ۱۵۹
- ۵-۱-۱۲. تشابه دیدگاه ابن عربی و ملاصدرا در باب تجلی ۱۵۹

- ۵-۱-۱۳. یکی از نکاتی که ابن عربی و ملاصدرا، دیدگاه مشابهی نسبت به آن ارائه کردند، باب چگونگی مجلی و آینه بودن ممکنات برای ظهور و تجلی الهی است ۱۶۰
- ۵-۱-۱۴. وجه تشابه آراء ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا در باب چگونگی دخول و راهیابی شر در قضای الهی ۱۶۱
- ۵-۲. وجه اختلافات آراء ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا ۱۶۱
- ۵-۲-۱. وجه اختلاف دیدگاه ابن عربی با ابن سینا و ملاصدرا در باب نسبی بودن شرور ۱۶۱
- ۵-۲-۲. اختلاف دیدگاه ابن سینا و ملاصدرا در باب شر ادراکی ۱۶۲
- ۵-۲-۳. تفاوت دیدگاه ابن عربی با ابن سینا و ملاصدرا درباره شر ادراکی ۱۶۳
- ۵-۲-۴. وجه اختلاف دیدگاه ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا درباره شر اخلاقی ۱۶۳
- ۵-۲-۵. اختلاف دیدگاه و ابن عربی و ابن سینا ملاصدرا در باب فواید و اهداف شرور ۱۶۴
- ۵-۲-۶. اختلاف دیدگاه ابن سینا با ملاصدرا در باب عنایت ۱۶۴
- ۵-۲-۷. اختلاف دیدگاه ابن عربی با ابن سینا در باب عنایت ۱۶۴
- ۵-۲-۸. اختلافات دیدگاه ابن عربی با ملاصدرا در باب عنایت ۱۶۵
- ۵-۲-۹. اختلاف دیدگاه ابن سینا و ابن عربی و ملاصدرا درباره نظریه فاعلیت بالقصد بودن حق تعالی ۱۶۶
- ۵-۲-۱۰. اختلافات دیدگاه‌های ابن سینا با ملاصدرا در باب نظام احسن ۱۶۶
- ۵-۲-۱۱. اختلافات ابن عربی و ملاصدرا درباره تجلی ۱۶۷
- ۵-۲-۱۲. اختلافات ابن عربی، ابن سینا و ملاصدرا در باب چگونگی وقوع شر در قضای الهی ۱۶۷
- جمع‌بندی و نتیجه ۱۶۸
- نظر نگارنده ۱۶۹
- پیشنهادات ۱۷۰
- منابع ۱۷۱

چکیده

وقوع شرّ در نظام آفرینش و مسئله عنایت و علم عنایی حق تعالی، از مباحث مهمی هستند، که در فلسفه و عرفان مطرح می‌باشد. شبهات و دغدغه‌هایی را در حوزه اندیشه دینی پدید آورده است، و نظرات برخی از فلاسفه و عارفان بدان معطوف شده و در آثار خود ابوابی را به مسائل مذکور اختصاص دادند. در این میان ابن سینا، ابن عربی و ملاصدرا دیدگاه‌های بارزتری را درباره مسائل فوق عرضه داشتند. از دیدگاه هر سه، شرّ به معنای عدم کمال و نقص و فقدان کمالات می‌باشد. در یک تقسیم‌بندی، شرّ به بالذات و بالعرض تقسیم می‌شود. اگرچه شرّ امری عدمی نه به معنای مطلق آن، می‌باشد، ولی مصادیقی نیز برای آن برشماردند. وجود شرور به نسبت و بالقیاس می‌باشد. عنایت یا علم بالعنایه، همان شمول و احاطه علمی واجب تعالی به همه هستی است. عالم بودن به ذات خویش و به نظام خیر و علیّت و راضی بودن به آن، از عناصر مندرج و مشترک در مفهوم عنایت از سه دیدگاه می‌باشد. علم عنایی خداوند، سبب ایجاد نظام احسن شده است. افزون بر معنای فوق، مشرب خاص ابن عربی در باب عنایت، بر مبنای اسماء الحسنای الهی و صفت علیم بودن خداوند مطرح است. علم عنایی حق تعالی به صورت علم اجمالی، در عین کشف تفصیلی که عین ذاتش می‌باشد، مورد توجه می‌باشد و این در آراء ملاصدرا نیز مشهود است. در باب فاعلیت حق تعالی در ایجاد نظام آفرینش، قصد و غرضی نبوده است و فاعلیت حق تعالی در حکمت مشاء فاعلیت بالعنایه و زاید بر ذات و در حکمت صدرایی و ابن عربی، علم ذاتی (عین ذات) و فاعلیت بالتجلی و بالعشق می‌باشد که بر اساس حرکت حیّیه و به مصداق حدیث «کنز مخفی» سبب ایجاد نظام عالم شده است.

گرچه در مکتب وحدت وجود ابن عربی، نظام آفرینش، تجلی و ظهور اسماء الله است، و همه اسماء الله، اسماء حسنی هستند و در نگاه کلی، همه چیز در نظام آفرینش زیبا و احسن است. ولی وجود شرور جزئی در نظام، از لوازم ضروری آن است. شرور با خیرات ملازمه دارند. ترک شرّ قلیل به خاطر خیر کثیر، شرّ کثیر محسوب می‌شود. هیولا و ماده بودن و جهات امکانی، همچنین تضاد و تصادماتی که در بین متحرکات و عالم ماده وجود دارد، زمینه و سبب بروز شرّ را بطور نسبی و بالعرض در قضای الهی فراهم کرده است و به همه اینها در سه دیدگاه اذعان دارند.

کلید واژگان: شرّ، عنایت، بالذات، بالعرض، قضا، محی الدین عربی، نظام احسن.

فصل اوّل:

طرح مسئله

۱-۱. مقدمه

از دیرباز مسئله عنایت و شرّ و لوازم کلامی آن، همواره برای بسیاری از متفکران، به‌ویژه فیلسوفان و متکلمان و عارفان اسلامی، مورد توجه بوده است و اذهان آنها را به خود معطوف کرده است. بحث‌ها و نزاع‌های دامنه‌داری بین اندیشمندان، بخصوص متکلمان و فلاسفه، به‌عنوان منکران و موافقان رخ داده است. مسئله شرور و عنایت، هرچند سابقه کلامی و فلسفی طولانی دارد، ولی این موضوع از دشوارترین مسائلی است که هنوز معضلی مهم در حوزه مطالعات دین پژوهشی به‌شمار می‌آید.

بدون شک در جهان طبیعت، همواره شر و فساد و ناگواری‌های گوناگونی از قبیل ضعف و ناتوانی، فقر و جهل و حوادث طبیعی، همچون زلزله و سیل به‌چشم می‌خورد، که تردیدی در وجود آنها نمی‌توان داشت، همچنین آلام و دردها و اعمال رذیله که به‌دست انسان‌ها به‌عنوان شرور ادراکی و شرّ اخلاقی مطرح می‌باشد، از این زمره‌اند. عنایت و علم عنایی حق‌تعالی، و حکمت لایتناهی او در یک طرف، و چرایی و چگونگی راه‌یابی و دخول شرور در قضای الهی و نظام احسن از طرف دیگر، از دیرباز ذهن بشر را به خود مشغول کرده است. تحلیل این پارادکس‌ها از جمله کنکاش‌های مهم در فلسفه و عرفان می‌باشد، و فیلسوفان و عارفان را بر آن داشته تا درصدد رفع این مشکل و شبهات مربوطه به آن برآیند.

مطالعات کتب فیلسوفان و عارفان نشان می‌دهد، که ایشان همواره براساس جهان‌بینی و دیدگاه خاص خود و در حدّ توانایی خویش، به تبیین و بررسی مسائل فوق پرداختند. در این میان، ابن‌سینا و ملاصدرا، از طیف فیلسوفان، مباحثی را درباب شرّ و عنایت در آثار خود ذکر کردند و به تبیین و

تحلیل و بررسی شبهات آن پرداخته و به‌طور مبرهن و مدلل به آن پاسخ گفتند. همچنین در عرفان اسلامی، هم عرض فلسفه و کلام، محی‌الدین ابن‌عربی، نماینده کامل عرفان، تحلیلی دقیق از مسائل مذکور را در کتب عرفانی خود آورده است، و از مشرب خاص عرفانی خود، مسئله شرّ و عنایت را مذاقه نظر قرار داده است. هر سه شخصیت، شرّ را به معنای عدم و فقدان کمالات شی، و وجود آن را در جهان نسبی و بالعرض تحلیل کردند و شرور را از لوازم ماهیات، و کانون آن را ماده شمردند، و عنایت و شمول علم الهی را باعث ایجاد نظام احسن و اتم دانسته‌اند، و راهیابی شرور را به‌صورت جزئی و قلیل، در قضای الهی و نظام اکمل، بالعرض و نسبی، تبیین کردند.

۲-۱. بیان مسئله تحقیق

از مسائل مهم در حوزه دین پژوهشی و به‌عنوان یکی از کاوش‌های فلسفی فیلسوفان و متکلمان در طول تاریخ، مقوله عنایت و معضل شرّ در قضای الهی است، که مورد توجه و مذاقه بوده و زمینه‌ساز بسیاری از شبهات در اذهان مردم و اندیشمندان شده است. قرآن کریم نیز در آیات بسیاری متذکر عنایت الهی و همچنین مسأله شرّ شده است.

پیشگامان طرح بررسی این مسائل یونانی‌ها بودند. افلاطون به عنایت الهی معتقد بود و جهان را نتیجه تصادف کور نمی‌دانست و آن را فعل صانع حکیم و علم عنایی او می‌دانست. ارسطو از جمله منکران به‌شمار می‌رفت. مکاتب مختلف فلسفی در حوزه‌های اسلامی به این مسائل توجه کردند و به اثبات آن پرداختند، و مشکلات ناشی از آن را تحلیل کرده و آراء گذشتگان را با معارف دینی هماهنگ کردند. مسئله شرّ و عنایت الهی در فلسفه‌های مسیحی نیز مورد توجه بوده است. چنانکه اگوستین نیز یکی از بزرگ‌ترین و نافذترین حکیمان و متکلمان مسیحی به مسئله شرّ و عنایت و نظام احسن پرداخته است.

کندی و ابن‌رشد نیز در آثار خود به مسأله عنایت و شرّ توجه کردند. کندی برای نخستین بار توجه افکار را به پدیده عنایت الهی در عالم با همه نظم در آن، جلب کرد، که بیانگر علم و حکمت الهی و نشانگر فضل و احسان الهی به عالم است. ابن‌رشد نیز عنایت را به‌عنوان دلیل بر اثبات وجود

خالق حکیم می‌داند. وجود شرور در نظام آفرینش و نظام احسن با عنایت و علم عنای خدای ارتباط تنگاتنگ دارد.

توجه به مسئله عنایت و شرّ ویژه‌کندی و ابن‌رشد نبوده است، فلاسفه اسلامی پس از آن دو، همچو ابن‌سینا به‌عنوان نماینده مکتب مشاء و ملاصدرا، پایه‌گذار حکمت متعالیه، توجه زایدالوصفی به آن نمودند و هر یک در آثار خود ابوابی را به تبیین و تحلیل مسائل مذکور اختصاص دادند. ابن‌سینا، مسئله عنایت و شرّ و چگونگی راه‌یابی شرور در قضای الهی را در مهم‌ترین آثار خود «الاشارات و التنبیها» و «الهیات من کتاب الشفا» و «النجاة» و ملاصدرا در «الاسفار الاربعه»، «مفاتیح الغیب» و «الشواهد الربوبیه» مطرح کردند، و به‌طور مبرهن و مدلل به تبیین و تحلیل آن پرداختند. از آنجایی که عرفان نیز در کنار و هم عرض فلسفه و کلام به تبیین هستی از دیدگاه خاص خود می‌پردازد، لذا نماینده کامل عرفان، محی‌الدین ابن‌عربی، که در قرن هفتم، مسئله شرّ را وارد عرفان نظری کرد، در مهم‌ترین آثار خود، «فصوص‌الحکم» و «فتوحات مکیه» به تحلیل مسئله عنایت و علم عنایی حق‌تعالی و چگونگی راه‌یابی شرور در نظام آفرینش پرداخته است. علی‌هذا این پژوهش درصدد پاسخگویی به سوالات ذیل از دیدگاه سه شخصیت مذکور از طیف‌ها و نحله‌های متفاوت، حکمت مشاء، عرفان نظری و حکمت متعالیه می‌باشد:

معنای شرّ و اقسام آن کدام است؟ آیا شرور نسبی و عدمی‌اند؟ خاستگاه و مبادی شرور در طبیعت چیست؟ عنایت و علم عنایی خدا به چه معناست؟ عنایت و شرور و نظام احسن چه ارتباطی دارند؟ فواید شرور در جهان چیست؟ راه‌یابی و دخول شرّ در قضای الهی چگونه است؟

۱-۳. اهداف تحقیق

۱. آشنایی با دیدگاه‌های ابن‌سینا، ابن‌عربی و ملاصدرا درباره معنای شرّ و اقسام آن.
۲. تبیین مفهومی نسبی بودن و عدمی بودن شرور از منظر ابن‌سینا، ابن‌عربی و ملاصدرا.
۳. تبیین خاستگاه و مبادی شرور در طبیعت و دلایل نفی آن از وجود حقیقی از دیدگاه

ابن‌سینا، ابن‌عربی و ملاصدرا.

۴. تبیین چگونگی دخول شرور در قضای الهی از دیدگاه ابن سینا، ابن عربی و ملاصدرا.
۵. شناخت مفهوم عنایت و نظام احسن و رابطه آنها با شرور از دیدگاه ابن سینا، ابن عربی و ملاصدرا.
۶. آشنایی با فواید شرور در جهان از دیدگاه ابن سینا، ابن عربی و ملاصدرا.
- ۷ تبیین وجوه تشابهات و تفاوت‌های آراء ابن سینا، ابن عربی و ملاصدرا در باب عنایت و شرّ و لوازم کلامی آن.

۱-۴. ضرورت و اهمیت تحقیق

بحث از عنایت و شرّ از جنبه‌های فلسفی و کلامی و اعتقادی اهمیت دارد. وجود کاستی‌ها و شرور جزئی در برگ‌های زرین کتاب تکوین الهی، ذهن هر بیننده و اندیشمند را به خود معطوف کرده است. مسئله شرّ از جمله مسائل مهمی در طول تاریخ بین فرق اسلامی اختلافات زیادی را بوجود آورده است، و زمینه پیدایش شبهات زیادی در این زمینه شده است و پیامدهای منفی زیادی از نظر اعتقادی در میان مردم، حتی فیلسوفان و متکلمین داشته است.

شبهاتی از قبیل: سازگاری یا عدم سازگاری شرّ در قضای الهی با علم عنایی حق تعالی و تعارض آن با صفات عدل و حکمت خداوند.

نیز تفکر ثنویت را که معتقد به دو نیروی خیر و شر بودند، و نوعی شرک افعالی را در اذهان مردم داخل کردند. لذا در این پژوهش ضروری بود که به شبهات مذکور که در افکار مردم در این باب وجود دارد پاسخ داده شود، و مانع قضاوت‌های نادرست در باب شرّ و عنایت شود و از ورود تفکرات مادی در قلوب و افکار جلوگیری شود. آشنایی و پذیرش دیدگاه‌های درست سه شخصیت مخصوصاً ملاصدرا و ابن عربی که در آراء و کتب خود از قرآن نیز استشهاد ورزیدند، بهترین ابزار برای مصون داشتن اذهان مردم و جوانان از آفات و تفکرات شرک‌آلود و ثنوی می‌باشد.

۱-۵. روش تحقیق

در این پژوهش روش تحقیق به روش مطالعات تطبیقی و تحلیل محتوا است (روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، زهره سرمد و عباس بازرگان، ص ۱۳۲). که در ابتدا منابع اصلی مربوط به بحث از ابن سینا، ابن عربی، ملاصدرا در پژوهش تهیه شده است، همچنین از منابع مختلف که با بحث ارتباط دارند، استفاده می‌شود. از محتوای پایان‌نامه‌ها و فصلنامه‌ها و مقالاتی که به‌طور غیرمستقیم در اطراف موضوع بحث شده است، استفاده گردیده است. سؤالات و اهداف تحقیق را تجزیه و تحلیل کرده و در خاتمه دیدگاه‌ها را پردازش و مقایسه و نتیجه‌گیری می‌نماییم.

۱-۶. کاربرد نتایج تحقیق

۱. تقویت مبانی اعتقادی و اقناع فکری درباب مسائل شرّ و استناد آن به خدا
۲. این پژوهش می‌تواند گامی در جهت رفع ابهامات و زدودن شبهاتی که در زمینه شرور و ترابط آن با عنایت و حکمت الهی مطرح است، باشد.
۳. آشنایی با روش‌ها و مشرب‌های خاص فلسفی و عرفانی سه شخصیت از طیف‌های مختلف.
۴. ارائه دیدگاه‌های قابل قبول درباب شرّ و عنایت و انتخاب دیدگاه مختار برای جلوگیری از ورود افکار ثنویه و مادی‌گرایانه در اذهان عامّه مردم.

۱-۷. معانی لغوی و اصطلاحی واژه‌ها

۱-۷-۱. معنای لغوی شرّ

شرّ در لغت به معنای نقص، امر نامطلوب، بد، فساد و کاستی است و جمع آن شرور می‌باشد (راغب اصفهانی، ۱۳۶۲، ص ۱۵۷ و ۱۹۰؛ معین، ۱۳۸۶، ص ۶۶۵).

۱-۷-۲. معانی اصطلاحی شر از دیدگاه ابن سینا، ابن عربی و ملاصدرا

هر سه شخصیت شر را امری نامطلوب و به معنای ذات یا عدم و فقدان کمالات تعریف کردند (ابن سینا، ۱۳۷۶، صص ۴۵۵-۴۵۱؛ ابن عربی، [بی تا]، ج ۲، ص ۵۷۶؛ ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۷، صص ۸۶-۸۵).

۱-۷-۳. معنای لغوی عنایت

در «فرهنگ لاروس»، عنایت به معنای قصد، توجه، اهتمام آمده است (خلیل جُر، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۱۴۹۸).

۱-۷-۴. تعریف و معنای اصطلاحی عنایت از دیدگاه ابن سینا، ابن عربی و ملاصدرا

ابن سینا عنایت را این گونه تعریف می کند: عنایت از مراتب علم واجب تعالی است. احاطه و شمول علمی واجب تعالی و علّیت برای ایجاد نظام احسن می باشد و علم خدا بالعنایه است (ابن سینا، ۱۳۸۶، ج ۳، صص ۹۳۳-۹۳۲).

ابن عربی در تعریف عنایت می گوید: علم عنایی خداوند در عرفان بر اسماء الله مبتنی است و اسم علیم در آفرینش و فاعلیت الهی نقش اساسی دارد علم حق تعالی علم اجمالی در عین کشف تفصیلی به ایجاد موجودات است. ملاک تفصیلی علم حق تعالی، اعیان ثابته هستند و فاعلیت او بالتجلی یا بالعشق است (خواجوی، ۱۳۸۱، ص ۲۶۶؛ آشتیانی، ۱۳۷۵، ص ۳۷۳).

تعریف عنایت از دیدگاه ملاصدرا:

احاطه و شمول علمی حق تعالی که علّیت برای ایجاد نظام احسن و به آن نیز رضایت دارد و این علم عین ذات حق است و فاعلیت او بالتجلی است و علم اجمالی در عین کشف تفصیلی دارد (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۷، صص ۸۲-۸۱؛ ملاصدرا، ۱۳۸۲، ص ۴۱۵).

۱-۷-۵. معنای لغوی بالذات:

ذات یعنی جوهر، نفس، حقیقت (المنجد الطلاب؛ ۱۳۶۰، ص ۱۷۴).

۱-۷-۶. معنای اصطلاحی بالذات از دیدگاه ابن‌سینا، ابن‌عربی و ملاصدرا:

هر سه شخصیت درباره بالذات بودن، دیدگاه مشترکی دارند. بالذات یعنی فی‌نفسه و در ذات خود دارای آن صفت باشد و ذاتی آن باشد. مثلاً چیزی بالذات و فی‌نفسه شرّ و بد نیست. آتش فی‌نفسه شرّ نیست، زمانی که باعث سوختن خانه شود شرّ محسوب می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۷۶، ص ۴۵۱؛ ابن‌عربی، [بی‌تا]، ج ۳، ص ۴۴۷؛ ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۷، صص ۹۰-۸۸).

۱-۷-۷. معنای لغوی بالعرض:

بالعرض یعنی غیرذاتی و ناپایدار و مقابل بالذات است (المنجد الطلاب، ۱۳۶۰، ص ۳۵۶).

۱-۷-۸. معنای اصطلاحی بالعرض از دیدگاه ابن‌سینا، ابن‌عربی و ملاصدرا:

نظر هر سه شخصیت در باب معنای بالعرض، یکسان است. بالعرض یعنی چیزی فی‌نفسه و در ذاتش آن صفت را نداشته باشد و بالقیاس و بطور عارضی باشد. ممکن است چیزی در قیاس با چیزی دیگر خوب یا بد باشد. شرّ بودن زهرمار بطور بالعرض است و فی‌نفسه شرّ نیست برای خود مار، خیر و وسیله دفاعی اوست (ابن‌سینا، ۱۳۷۶، ص ۴۵۱؛ ابن‌عربی، [بی‌تا]، ج ۳، ص ۴۴۷؛ ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۷، صص ۹۰-۸۸).

۱-۷-۹. معنای لغوی قضا:

قضا در لغت به معنای ایجاب و ضروری ساختن و حکم کردن آمده است (خلیل جر، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۱۶۴۷).

۱-۷-۱۰. معنای اصطلاحی قضا از دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا:

از دیدگاه ابن‌سینا، قضا از مراتب علم خداست و علم ذاتی حق است و این علم عین ذات او نیست، زاید بر ذات است (بهشتی، ۱۳۸۵، صص ۳۱۰-۳۰۹).

ملاصدرا قضا را علم ذاتی خدا می‌داند و این علم عین ذات حق تعالی می‌باشد (طباطبایی، ۱۳۶۲، صص ۲۹۴-۲۹۳؛ شیروانی، ۱۳۸۷، صص ۳۱۵-۳۱۴).

۱-۷-۱۱. معنای لغوی نظام احسن:

این دو کلمه بطور مجزا در لغت آمده است. و در مجموع به معنای نیکوترین نظام و ترتیب است (معین، ۱۳۸۶، ص ۴۳ و ص ۱۱۷۳).

۱-۷-۱۲. معنا و تعریف اصطلاحی نظام احسن از دیدگاه ابن سینا، ابن عربی، ملاصدرا:

هر سه شخصیت نظام احسن را نظامی که بهترین و اتم و اکمل است و معلول علم و عنایت حق تعالی است، می‌دانند، شرور جزئی و قلیل که در آن راه یافته است به صورت بالعرض و نسبی می‌باشد. و ابن عربی علاوه بر آن براساس اسمای حسناى حق تعالی، کل نظام را کامل و احسن می‌داند. اینکه همه آفرینش تجلی و ظهور اسماء الله هستند (ابن سینا، ۱۳۸۶، ج ۳، صص ۹۳۱-۹۳۰؛ ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۷، ص ۸۲، صص ۱۵۲-۱۵۰؛ ابن عربی، [بی تا]، ج ۳، ص ۲۱۴ و ص ۴۴۹).

۱-۸. پیشینه تحقیق:

مسأله شرور و عنایت قدمتی طولانی دارد. پیشینه طرح آن به روزهای نخستین حیات بشری برمی‌گردد. یکی از مهم‌ترین مسائل کلامی و فلسفی که در همه ادیان آسمانی، مخصوصاً اسلام و مسیحیت مطرح است. این مسأله کهن در دو سده اخیر تبدیل به یکی از جنجالی‌ترین مباحث کلام جدید و فلسفه دین شده است. این شبهه از جهت اینکه ناظر به بنیادی‌ترین اصل ادیان الهی، یعنی اثبات یا نفی وجود خدا و صفات او و سازگاری با علم و عدل الهی است، صحنه رویارویی و نزاع عالمان متأله و ملحد شده است.

کهن‌ترین متن دینی که در آن به مسأله شرّ اشاره کرده است، اوستا است، و قدمت آن به دو قرن پیش از میلاد می‌رسد. این متن دینی، به جای پاسخ‌گویی و نقد شبهه شرور، تسلیم آن شده و گرایش به ثنویت (خدای خیر و شرّ) یعنی یزدان و اهریمن شده است. بحث شرّ و عنایت در آثار